

ГІДРОНІМИ НАДДНІСТРЯНЩИНИ КРІЗЬ ПРИЗМУ „ДЕМОНІЧНОСТІ” І „САКРАЛЬНОСТІ”

У статті зроблено етимологічний аналіз наддністрянських гідронімів *Велесниця, Пеклиська, Троян*. Аналізуючи топоніми із „сакральною” („демонічною”) семантикою, автор наголошує на подальшому вивченні їхньої фонетичної будови й словотвірної структури в контексті діалектних змін із урахуванням внутрішньомовних і позамовних чинників.

Ключові слова: гідронім, географічний термін, апеллятив, семантика гідронімооснови.

Святослав Вербич

Гидронимы Надднестрянщины сквозь призму „демоничности” и „сакральности”

В статье проведен этимологический анализ надднестрянский гидронимов *Велесниця, Пеклиська, Троян*. Проанализировав топонимы с „сакральной” («демонической») семантикой, автор акцентирует на дальнейшем изучении их фонетического состава и словообразовательной структуры в контексте диалектных изменений с учетом внутриязыковых и внеязыковых факторов.

Ключевые слова: гидроним, географический термин, апеллятив, семантика гидронимосновы.

Sviatoslav Verbych.

Naddnistrrianshchyna Hydronyms from the point of „Demonicness” and „Sacredness”

The article focuses on etymological analysis of Naddnistrrianshchyna Hydronyms *Velesnytsia* [That of Veles pagan god], *Peklyska* [of hell], *Troyan* [of three entities]. Having analysed toponyms with „sacral” (“demonic”) semantics, the author stresses the importance of their detailed study of phonetic and derivative structure taking into account dialectal changes and intra- and extralinguistic factors.

Key words: hydronym, geographical term, appellative, semantics of hydronymic stem.

Як відомо, у лексичній системі кожної мови відбиваються уявлення її носіїв про весь навколишній світ, що цілком зрозуміло, адже людина називає речі й поняття, з якими стикається у своїй життєдіяльності. Через мову вона виражає своє ставлення до матеріальних і нематеріальних понять, розглядаючи спершу їх крізь призму різних язичницьких вірувань, а згодом – через пізнішу християнську традицію, що проявляється в наділенні предметів і явищ довоколишньої дійсності якимось чудодійними характеристиками, а також у специфічному маркуванні географічних об’єктів. Із сучасного погляду можна легко зрозуміти підґрунтя поганського світогляду, в основі якого було здивування наших пращурів безмежною силою природи, що відповідно зумовлювало поклоніння давньої людини перед її явищами, які не можна було тоді пояснити. Їм приписувано божественні властивості й функції. На такому обожнюванні сил природи та її різних об’єктів базувалося дохристиянське світобачення давніх людей, у межах якого сформувалися стійкі традиції і певні табу, що передавалися з покоління в покоління. І навіть у пізніші, християнські, часи наші давні предки зберігали пам’ять про це первісне благоговіння перед силами природи.

Онімна лексика індоєвропейських мов, зокрема й української, як жоден інший складник словникового фонду зберігає у своїх основах і сліди язичництва, і християнського світосприйняття навколишньої дійсності, відбитих насамперед у власних назвах географічних об’єктів – річок, джерел, потоків, гір, урочищ тощо. Аналізуючи такі топоніми, необхідно спиратися на розуміння давніми слов’янами, чи протоукраїнцями, тогочасного світу як дуалістичного, поділеного між темними і світлими силами, на основі чого простежуємо язичницькі, а згодом і християнські мотиви у сфері семантики топонімних основ, порівн. відповідно численні географічні назви з основами *Перун-, Чорт-, Свят-*. Деякі дослідники вважають, що до цього ряду треба віднести й *Білі, Світлі, Чисті* та *Чорні* гідроніми [4, с. 133]. Однак пов’язувати такі назви лише з народним уявленням про перебування в них „чудодійних істот із позитивною чи негативною суттю” [4, с. 133], мабуть, не варто, оскільки низка топонімів, які, на перший погляд, можна

співвіднести з позначуваною ними міфологічною істотою або якимось незвичайними (надприродними) властивостями названих ними об'єктів, насправді такою не є, порівн., наприклад, назву поля *Чортяш* (с. Судобичі Дубенськ. р-ну Рівненськ. обл.), яку пов'язують із нечистою силою [20, с. 175]. Проте цей мікротопонім можна кваліфікувати як фонетично вторинну форму до *Чертеж* < географічного апелятива *чертеж* 'місцевість, де викорчувано ліс', на що вказують, зокрема, такі варіанти топонімооснови *Чертеж*: *Чортеж* у Білорусі (кол. Гродненськ. губ.), *Чертяш* (кол. Мінськ. губ.); [25, X, с. 129]). З огляду на зазначене, етимологізуючи так звані „святі” чи „чортячі” топоніми, потрібно досить детально дослідити їхню структуру, врахувавши передусім внутрішньомовні чинники й лише тоді вже позамовні.

Предметом нашого дослідження є гідроніми, основи яких, попри їхню формальну схожість із сакральною чи міфологічною лексикою, мотивовані власне природними характеристиками позначуваних ними об'єктів, навіть якщо вони частково переосмислені під впливом певних культурних традицій, а об'єктом – назви річок і потоків *Велесниця*, *Пеклиська* і *Троян*. Першорядну увагу саме до гідронімії пов'язуємо з тим, що в ній стійкіше, ніж в інших топонімних класах, збереглася мовна архаїка з відтворенням різних сторін життя давніх українців.

Назву р. *Велесниця* (п. Ворони п. Бистриці-Надвірннської п. Бистриці п. Дністра; с. Нижня Велесниця Коломийськ. р-ну Івано-Франківськ. обл. [13, с. 84]); пол. *Weleśnica* [26, XIII, с. 197]) Д.Г. Бучко пов'язує з давньослов'янським теонімом *Велес* [1, с. 162-163]. Його думку поділяє і М.М. Габорах [2, с. 40]. На наш погляд, таке тлумачення малоімовірне з огляду на особливості структури цієї назви. За умови відбиття в її основі міфоніма *Велес* справедливо було б очікувати форми на зразок *Велесівка*, *Велесова*, *Велеша* (< *Велес-j-a*), пор., наприклад, назву урочища *Волосів острів* на Волині [20, с. 168]. Щодо гідроніма *Велесниця*, то в його структурі відбита основа *Велесн-*, ускладнена суф. *-иця*. О.І. Іліаді зазначену основу вважає індоєвропейським реліктом, пов'язуючи її з і.-є. **uel-es-n-* < *uel-* 'рвати, відривати, смикати' [6, с. 316]. Однак таке тлумачення нехтує цілком прозорою слов'янською структурою назви: *Велес-н-иця*, де *-н-* – прикметниковий суфікс. На нашу думку, прикарпатську *Велесницю* можна аналізувати в одному ряді з блр. *Велесниця* – назва фільфарку, а також ойконім над р. Ясельдою [25, II, с. 24], рос. *Велеса* – гідроніми в колишніх Псковській і Смоленській губ. [28, I, с. 275-276]. Щоправда, О.І. Іліаді для рос. *Велеса* (також і для макед. топоніма *Велес*) припускає зв'язок із міфонімом *Велес* [6, с. 49-50]. Показовою в зазначеному переліку назв є якраз гідронім *Велеса*, що уможливило аналіз основи *Велесн-* як деривата з прикметниковим суф. *-н-* від імовірного **velес(a)*. Навряд чи це слово пов'язане з лит. *velės* 'душі померлих' [17, I, с. 287] як із огляду на ареал, так і семантику гідронімооснови. На нашу думку, для гідронімооснови *Велес-*⁸ можна припускати зв'язок із імовірним псл. **velesъ(jь)* – дериватом із суф. *-esъ* від **velьjь* 'міцний, сильний, могутній' [3, I, с. 346]. Щодо утворень із рідкісним суф. *-esъ* пор., наприклад, псл. **bēlesъ* 'білуватий, білявий' < **bělъ* [17, I, с. 287]. Від прикметника **velьjь* творилися ще похідні на зразок псл. **veleba* 'велич' [22, с. 693], пор. також двоосновний гідронім *Велибок* (Житомирщина) < *велий* + *бок* (*бік*) [7, с. 35]. З огляду на значення псл. **velьjь* 'міцний, сильний, могутній' для праформи **velesъ(jь)* можна відновити значення **'міць; сильний'*. На основі **velesъ(jь)* постав прикметник **velesъnъ(jь)* зі схожою семантикою, який, ускладнений суф. *-ica* (результат субстантивації) міг мотивувати основу гідроніма *Велесниця* ідеєю **'велика (могутня)*

⁸ Рос. діал. *велесъ* 'повелитель' доцільніше пов'язувати з псл. **velēti*, **vel'o* 'наказувати', 'наказую' [6, с. 124-125], а рос. діал. *велесо* 'добре, гарно' [9, I, с. 111], очевидно, з **veselo* (псл. **veselъ* порівнюють із д.-інд. *vasu-* 'гарний' [3, I, с. 362]).

річка' або *'річка із сильною течією'. Менш імовірно розглядати цю назву як варіантну до *Волосниця* (пор. паралелізм онімних основ *Велес-* / *Волос-* [3, 1, 421]) через незафіксованість такого варіювання на рівні апелятивної лексики.

Гідронім *Пеклиська* (пот., п. Стривігору л. Дністра; с. Надиби Старосамбірськ. р-ну Львівської обл. [13, с. 414]) має абсолютну паралель у західнослов'янському регіоні – пот. *Pieklisko* в бас. Одеру [23, с. 50]. Аналіз формальної структури цих назв дає можливість виокремити основу *Пекл-*, яку відразу ж асоціюємо з апелятивом *пекло* 'місце під землею, куди потрапляють душі померлих грішників для вічних мук' [14, VI, с. 111]. Однак це не первинне значення цього слова, яке сягає псл. **rykl-* 'смола' [3, 4, с. 328-329]. Значення 'місце... для вічних мук' з'явилося в слов'янських мовах із прийняттям християнства, згідно з ідеєю якого грішники киплять у пеклі в смолі. Н. Сокіл слушно зауважує, що мікротопоніми, у складі яких є слово *пекло*, вказують не на перебування у відповідній місцевості нечистої сили, а позначають якусь небезпечну територію [15, с. 201]. Отже, основною ознакою, яка мотивувала семантику топонімооснови *Пекл-*, було метафоричне значення лексеми *пекло* – 'дуже небезпечне місце'. Здебільшого такі назви отримували річки й потоки, у яких були місця, де шуміла й вирувала вода, а поселення перебирали відповідні назви від характерних особливостей річок і потоків, поблизу яких розташовувалися [24, III, с. 336]. Таким чином, в основі гідроніма *Пеклиська* можна вбачати апелятив **пеклисько*, мотивований географічним терміном *пекло* (пор. укр. діал. *пекло* 'водяний вир у кінці порогу' [18, 3, с. 80], 'яма в болоті' [19, с. 158]), що ускладнений суф. *-исько* із значенням місця, де щось було або відбувалося, тобто **пеклисько* – це 'місце у водоймі, де шумить, вирує вода'.

Гідронім *Троян* (пот., л. П'янки п. Мизунки л. Свічі п. Дністра; Івано-Франківська обл. [13, с. 573]) – органічний компонент української системи численних власних географічних назв із аналогічною основою. Щоправда, не всі ці топоніми можна вважати етимологічно спорідненими. Стосовно аналогів аналізованому гідроніму пор., наприклад: *Троян* – старе річище Дніпра, р. *Троянь* у колишньому Молдавському князівстві [5, с. 78-79], пол. *Trojan* – назва ставу в бас. Вісли [27, с. 303], ойконім *Троян* у Рівненській обл. [16, с. 236], мікротопонім *Trojan* у колишньому Ольштинському пов. Польщі [26, XII, с. 479-481] та ін. Д.Г. Бучко припускає, що назви з основою *Троян-* так чи інакше пов'язані з язичництвом [1, с. 165]. Зауважимо також, що топонімооснову *Троян-* у деяких назвах географічних об'єктів треба ідентифікувати з ім'ям римського імператора *Траяна* (*Трояна*), пор., наприклад, назви *Троянові вали* або *Trojana Wał*, які позначають різні земельні вали, що тягнуться через Галичину, Поділля, колишні Київську та Бессарабську губернії і в давні часи були межею Римської Імперії [26, XII, с. 479]. В інших назвах, як-от ойконіми *Трояни*, *Троянів*, *Троянівка*, топоніму основу можна мотивувати особовим ім'ям *Троян* [11, 2, с. 1071]. Дослідник топонімії Івано-Франківщини М.М. Габорах припускає три можливі версії тлумачення середньонадністрянського гідроніма *Троян*: 1) від міфоніма *Троян*; 2) від апелятива **trojan* 'потік, що складається з трьох рукавів'; 3) від антропоніма [2, с. 250]. 1-у і 3-ю версії вважаємо малоімовірними, оскільки за умови відношення гідрооб'єкта до язичницького бога *Трояна* або ж до певної особи з таким ім'ям назва потоку мала б структуру *Троянь*, *Трояній* або *Троянів*, у якій би основа *Троян-* була б оформлена суфіксом належності, пор., наприклад, топоніми *Перуня ринь*, *Перуновъ Холмъ* [5, с. 127]. На нашу думку, гідронім *Троян* переконливіше пояснювати в контексті ідеї потрійності чогось, яка досить добре відображена в українській апелятивній лексиці, наприклад: *троян* 'батько, що має трьох дітей', 'трійка коней' [12, 4, с. 288], діал. (бойк.) похідне *тронць* 'плуг із трьома залізами' [10, 2, с. 302-303] < *троянець* та ін. На підтримку такого припущення свідчить і реконструкція праоніма **Trojanъ*, який В.В. Мартинов пов'язує з псл. **trojъ* 'потрійний' [8, с. 215]. Отже, назва пот. *Троян* могла

позначати гідрооб'єкт, що утворювався злиттям трьох рукавів або ж розпадався на три рукави.

Підсумовуючи результати етимологізування гідронімів *Велесниця, Пеклиська, Троян*, можна зробити такий висновок: аналізуючи топоніми із нібито „сакральною” чи „демонічною” семантикою твірних основ, потрібно передусім детально вивчити їхню фонетичну будову і словотвірну структуру, поглянути на них у контексті можливих діалектних змін і в колі відповідників з інших суміжних чи несуміжних регіонів, тобто врахувати насамперед внутрішньомовні чинники й лише потім позамовні. Такий підхід, гадаємо, забезпечить дослідника від імовірних помилок під час визначення етимона того чи того топоніма.

Література

1. Бучко Д.Г. Елементи язичництва в українській топонімії // Ономастика України першого тисячоліття н. е. / відп. ред. І.М. Желєзняк. – К., 1992. – С. 161-166.
2. Габорак М. Гідронімія Івано-Франківщини : словник-довідник. – Снятин, 2003. – 284 с.
3. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / за ред. О.С. Мельничука. – К., 1982-2006. – Т. 1-6.
4. Желєзняк І.М. Ономастика і язичництво // Ономастика України першого тисячоліття н. е. / відп. ред. І.М. Желєзняк. – К., 1992. – С. 124-138.
5. Желєзняк І.М. Топонімія України з основою *Троян*- // Ономастика України першого тисячоліття н. е. / відп. ред. І.М. Желєзняк. – К., 1992. – С. 77-87.
6. Іліаді О.І. Слов'янські мовні релікти в топонімії Балкан. – Київ-Кіровоград, 2008. – 420 с.
7. Карпенко О.П. Гідронімікон Центрального Полісся. – К., 2003. – 317 с.
8. Мартынов В.В. Опыт реконструкции славянской теонимики // Известия Южного федерального университета. Филологические науки. – Ростов-на-Дону, 2007. – №1-2. – С. 214-216.
9. Новгородский областной словарь / отв. ред. В.П. Строгова. – Новгород, 1992-1995. – Вып. 1-12; Великий Новгород, 2000. – Вып. 13.
10. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок : у 2-х ч. – К., 1984.
11. Редько Ю. Словник сучасних українських прізвищ. – Львів, 2007. – Т. 1-2.
12. Словарь української мови / упоряд. з дод. власн. м-лу Б.Д. Грінченко. – К., 1907-1909. – Т. 1-4.
13. Словник гідронімів України / ред. кол.: А.П. Непокупний, К.К. Цілуйко, О.С. Стрижак. – К., 1979. – 780 с.
14. Словник української мови / гол. ред. кол. І.К. Білодід. – К., 1970-1980. – Т. I-XI.
15. Сокіл Н.В. Концепт „сакральність” у мікротопонімному просторі Бойківщини // Українська мова у XXI столітті: традиції і новаторство : тези доп. Всеукр. лінгвіст. форуму молодих учених (Київ, 21-23 квітня 2010 р.). – К., 2010. – С. 201-203.
16. Українська РСР: Адміністративно-територіальний устрій на 1-е січня 1987 року. – К., 1987. – 504 с.
17. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М., 1964-1973. – Т. I-IV.
18. Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя, 1992. – Т. 1-4.
19. Черепанова Е.А. Народна географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья. – Сумы, 1984. – 274 с.
20. Шультгач В.П. Сліди слов'янської теонімії в мікротопонімії Волині // Ономастика України першого тисячоліття н. е. / відп. ред. І.М. Желєзняк. – К., 1992. – С. 166-176.
21. Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / под ред. О.Н. Трубачева. – М., 1974-2005. – Вып. 1-32; М., 2007-2009. – Вып. 33-35 / под ред. А.Ф. Журавлева.
22. Boryś W. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków, 2005. – 864 s.
23. Hydronimia Odry: Wykaz nazw w układzie hydrograficznym / Pod red. H. Borka. – Opole, 1983. – 350 s.
24. Profous A., Svoboda S. Místní jména v Čechách : Jejich vznik původní význam a změny. – Praha, 1947-1957. – D. I-IV.
25. Russisches geographisches Namenbuch / begr. von M. Vasmer. – Wiesbaden, 1962. – Bd I-X.
26. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1880-1902. – Т. I-XV
27. Szulowska W., Pawłowska E. Nazwy wód w Polsce. – Warszawa, 2001. – Cz. 1. – 337 s.
28. Wörterbuch der Russischen Gewässernamen / begr. von M. Vasmer. – Berlin-Wiesbaden, 1960-1969. – Bd I-V.